

## بررسی باغ-شیراز در دوره صفوی بر اساس دو عنصر باغ-محور و میدان

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۱۹  
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۲۴  
کد مقاله: ۹۵۲۹۲

منا قربانی<sup>۱\*</sup>، امیرحسین حکمت‌نیا<sup>۲</sup>

### چکیده

شهر شیراز در دوره صفوی شاهد تغییرات گسترده در زمینه شهرسازی و ساخت بناهای شهری بود آن چنان که در این دوره به دومین شهر پر اهمیت ایران تبدیل شد. میدان و خیابان به عنوان دو عنصر اساسی در توسعه شهری دوره صفوی برگزیده شدند. خیابان چهارباغ و باغ‌شاه با راستای عمودی و افقی و نیز میدان شاه صفوی این عناصر توسعه و در ارتباط با یکدیگر بودند که تا به امروز نیز آثارشان باقی مانده است. این مقاله با روش کتابخانه‌ای و با استفاده از منابع دست اول تاریخی هم‌چون سفرنامه‌ها به بررسی و تحلیل این عناصر مهم پرداخته است.

واژگان کلیدی: شیراز، صفویه، میدان‌شاه، چهارباغ، باغ‌شاه

۱- کارشناس ارشد ایران‌شناسی (نویسنده مسئول) [ghorbani\\_m19@yahoo.com](mailto:ghorbani_m19@yahoo.com)

۲- کارشناس ارشد باستان‌شناسی

توسعه شهر شیراز به عنوان دومین شهر با اهمیت ایران در دوره صفوی با دو عنصر اساسی یعنی میدان و خیابان صورت گرفت. این دو عنصر اگرچه در اصفهان، پای تخت صفویان نیز دو عامل توسعه شهری بودند اما این بار در شیراز دو باغ- محور یا خیابان ایجاد شدند و با میدان شاه صفوی در کنار سایر عناصری چون بازار و کاخ در ارتباط با یکدیگر بودند. باغ- محور باغ شاه و چهارباغ شیراز سبب ایجاد باغ شهری عظیم و باشکوه شد و همراه با میدان توجه به رفاه عمومی مدنظر قرار گرفت.

## ۲- شیراز در دوره صفوی

شاه اسماعیل صفوی پس از تسخیر فارس و شیراز در سال ۹۰۹ ه.ق، حکمرانی فارس را برعهده الیاس بیگ ذوالقدر معروف به کچل بیگ واگذار کرد؛ خاندانی که یکی پس از دیگری تا زمان سلطنت شاه عباس اول بر فارس و شیراز حکم راندند و قدرت گرفتند. از آثار کچل بیگ در شیراز یکی باغی است که در دامنه کوه باباکوهی (آریانپور، ۱۳۶۵: ۱۴۳) که تاورنیه مختصراً آن را توصیف کرده است که آب این باغ از چشمه آب باباکوهی تامین می‌شد که زیباترین سرو ایران در آنجا روییده بود و عمارت باغ پادشاه کچل اگرچه در زمان بازدید وی از باغ تخریب شده بوده است اما پیدا بود که عمارت باشکوه و جلالی نبوده است (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۳۴۴). از آثار شاه اسماعیل صفوی در شیراز، کاخ و باغ شاه اسماعیل بود که در راستای دروازه آهنی، جایی در پس دروازه باغ شاه در شمال غرب شیراز قرار داشت و باغ‌های دیگری در کنار این باغ ساخته شد و با نام محور باغ شاه شهرت یافت. دو تن از گردشگران و سفرنامه‌نویسان خارجی، دن گارسیا فیگیروا و جان اوگیلی در دوره سلطنت شاه عباس اول در بازدید از شیراز، این باغ را که خوش‌یختانه اقامتگاه این سفر نیز بود با دقت دیده و مفصلاً توصیف کرده‌اند.

خلیل سلطان ذوالقدر معروفترین افراد این خاندان و نیز سردار سپاه شاه اسماعیل که از سال ۹۱۱ تا ۹۲۶ ه.ق حاکمیت شیراز را برعهده داشت و از آثار وی مرمت مرقد سید علاء الدین حسین (ع) بود که در نهایت وی به دلیل گریختن از سپاه ترک در جنگ چالدران به اعدام محکوم شد و دیگری یعقوب خان ذوالقدر بود که از عنایت شاه عباس نسبت به خودش سوء استفاده کرد و در سال ۹۹۸ ه.ق برای از میان بردن رقبا، چند تن از حکام ذوالقدر فارس را به قتل رساند و اموال آنان را تصاحب کرد و در اراضی باغ گلشن برای خود قلعه‌ای مستحکم بنا کرد.

شاه عباس برای سرکوب یعقوب خان شتافت و او را سرکوب نمود اما متأسفانه در این ماجرا شیراز آسیب فراوان دید و از آن پس از سال ۱۰۰۳ ه.ق اللهوردی خان قوللر آقاسی گرجی تبار به حاکمیت شیراز و فارس برگزیده شد که حاکمی کاردان و فرماندهی شجاع بود. از این پس شیراز، شاهد آبادانی شگرفی در دوره صفوی شد تا آنجا که به دومین شهر بزرگ کشور تبدیل شد (افسر، ۱۳۵۳: ۱۲۳ و ۱۲۴) و بناهای مستحکم و گوناگونی ساخته‌شد که برخی از آنان هم‌چون مدرسه خان که در زمان امام‌قلی خان در سال ۱۰۲۲ ه.ق بنا شد تا به امروز هم‌چنان جزو مهمترین بناهای شهر شیراز است.

امام‌قلی خان پسر اللهوردی خان در سال ۱۰۲۱ ه.ق به جانشینی او تا سال ۱۰۴۳ ه.ق حاکم شیراز و موجب آبادانی گسترده‌ای در شیراز شد و قدرت او آن‌چنان بود که پیتر دلاواله می‌نویسد: قدرت خان شیراز در حدی است که ۲۵۰۰۰ اسب را زین و برگ کند و قلمرو وی به اندازه پرتغال است (دلاواله، ۱۳۷۰: ۴۶). امام‌قلی خان به تقلید از شاه عباس اول در راه زیبا سازی اصفهان، در زیبایی شهر شیراز کوشش بسیار کرد (آبروی، ۱۳۵۳: ۷۰۰) و از او آثار ارزشمندی بر جای ماند؛ علاوه بر مدرسه خان که ساخت آن در زمان وی آغاز شد و اتمام یافت، تحول گسترده در شهرسازی و توسعه شهری، دو بنای دیگر هم‌چون کاخ و باغ امام‌قلی خان و بسیار بناها و باغ‌های دیگری هم‌چون عمارات وی در نزدیکی درب سلم (رستم الحکما، ۱۳۴۸: ۲۲۸) به فرمان او بنا شد که شاردن و تاورنیه در زمان سلطنت شاه عباس دوم از این کاخ دیدن کردند و جزئیات آن را در سفرنامه خویش آورده‌اند. بخش اعظم اطلاعات در زمینه شیراز صفوی از سفرنامه‌ها بدست آمده‌اند.

## ۳- شهرسازی و توسعه شیراز در دوره صفوی

دوره صفوی پر رونق‌ترین دوره شهرنشینی پس از اسلام و مظهر شهرسازی است (بنیادی، ۱۳۷۶: ۶۱). توماس هربرت در سفرنامه خویش در زمان شاه عباس اول درباره باغ‌شهر شیراز می‌نویسد: «در شیراز اغلب خانه‌ها باغ دارند که شبیه به جنگلی است مملو از درختان سرو و چنار که نمای بدیعی از فراز کوه ایجاد کرده است (افسر، ۱۳۵۳: ۱۳۰). در داخل و خارج از شهر مساجد و معابدی قرار داشت. سه قصر سلطنتی وجود داشت که دوتا در خارج و یکی داخل شهر بود و سایر خانه‌ها پست بودند (Ogilby, 1676: 3). جمعیت و وسعت شیراز در ابتدای دوره صفوی حتی بیشتر از دوره ای پس از خود یعنی زند و قاجار بود. وسعت شیراز بسیار ضد نقیض در منابع عنوان شده است؛ ۱) با احتساب باغ و بیشه در زمان شاه عباس اول از نوشته اوروج بیگ بیات چهار فرسنگ (۳۶ میل) ۲) از نظر توماس هربرت ۷ میل عنوان شده است (رنجبران و گلشنی، ۱۳۹۴: ۹۷)، ۳) شاردن که در زمان سلطنت شاه عباس دوم به شیراز سفر کرد، تعداد خانه های شهر را ۴۰۰۰ عدد و پنجاه سال پیشتر از آن شمار خانه های شیراز را ۱۲۰۰۰ می‌داند (افسر، ۱۳۵۳: ۱۵۵) ۴) در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی مساحت شهر ۱۵ میل مربع بود و جمعیت حدود

۲۰۰۰ نفر و شهر شبیه به جنگلی دایره ای به نظر می‌رسید (کاری، ۱۳۴۸: ۱۷۹) ۵ شیراز در زمان شاه سلطان حسین حدود ۴۰۰۰ خانۀ داشت با سه لیگ طول و سه لیگ عرض (Bembo, 2007: 299).

به جز مدرسه امام‌قلی خان و چند مسجد، سایر بناها از خشت و گل بودند (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۳۳۴). مساجد نگهداری ضعیفی داشتند چرا که اعتقاد بر آن بود که ساخت مسجد جدید آسانتر از مرمت آنها است (Struys, 1627: 320) ولی با این حال، در شهر پانزده مسجد زیبا دیده می‌شد که همگی پوشیده از کاشی فیروزه ای و سنگ مرمر سیاه بودند و هلالی دو گانه بر فراز گنبد ها نصب شده بود (افسر، ۱۳۵۳: ۱۳۰). بناهایی نیز بر فراز مقابر مقدسین ساخته شده بود که بهترینشان شاه‌چراغ بود و مردم شیراز بسیار مذهبی بودند (همان: ۱۵۷ و ۱۴۲). شخصی مشهور به علی خان<sup>۱</sup> مسجدی با نام علی از زمان شاه عباس اول در شهر ساخته بود که جزو بزرگترین مساجد شیراز بود و تا دوره قاجار وجود داشت (Morier, 1818: 110) و خانه وی در شرق شهر و محل اقامت سفرا نیز بود (افسر، ۱۳۵۳: ۱۳۷)، کاروان‌سرای نیز با نام وی وجود داشت (Morier, 1816: 111)، اما محل دقیق آن‌ها مشخص نیست. بر فراز کوه‌های شمال شهر تراس‌هایی به چشم می‌خورد که مردم برای استراحت، صرف چای و دیدن منظره شهر به آن‌جا می‌رفتند (Bembo, 2007: 304). چند کاروان‌سرای خوب در شهر وجود داشت (Struys, 1627: 322). رودی زیبا و کم آب در همه شهر جاری بود (Bembo, 2007: 299) و این رود در کانال‌های زیبایی سنگی از خیابان‌های شیراز اغلب باریک بودند می‌گذشت (Thevenot, 1763: 125).

شاه عباس اول به منظور سرکوب یعقوب خان ذوالقدر در ابتدای حکومتش مجبور به حمله به شیراز شد. پادشاه در جریان این درگیری، باروی شهر را که یادگار زمان حکومت ترکمانان بود تخریب کرد تا مانع از سرکشی وی شود (Ogilby, 1676: 3) و بسیاری از ساختمان‌ها ویران شدند (فیگوریوا، ۱۳۶۳: ۱۴۴)؛ تنها توماس هربرت سفرنامه نویس زمان سلطنت شاه عباس اول از بقایای حصاری یاد کرده است که بر آن در کتیبه‌ای نام اوزون حسن (از سلاطین آق قویونلو) آمده بود (افسر، ۱۳۵۳: ۱۲۸) و پس از آن در زمان شاه عباس دوم بارویی نداشت و تنها برخی از دروازه‌ها در محل خود باقی بودند و سفرنامه نویسانی که از شیراز دیدن کرده‌اند، این شهر را بدون بارو یا با بارویی تخریب شده یاد کرده اند (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۳۳۴) که تنها دارای خندقی بود (Thevenot, 1763: 124).

به منظور جلوگیری از هجوم سیل در شمال شهر و در اطراف دروازه اصفهان سیل بندی دیوار مانند ساخته شد کمی بلندتر از بلندای یک مرد و پهنای سه بارو (Bembo, 2007: 298)؛ سیل‌های ویرانگری که دو ماه پیش از ورود شاردن سفرنامه نویس مشهور فرانسوی در زمان شاه عباس دوم به شیراز و حتی چهل سال پیشتر از آن، شیراز را نابود کرده بود (افسر، ۱۳۵۳: ۱۵۴). برای آخرین بار در سال ۱۰۷۹ ه.ق در زمان سلطنت شاه سلطان حسین صفوی، سیلی ویرانگر شیراز را درنوردید (ریچاردز، ۱۳۷۹: ۱۶۲). این سیل به قدری ویرانگر بود که از سوی دروازه اصفهان وارد شهر شد و از آن گذشت (Morier, 1816: 111). شیراز حتی پس از گذشت یک قرن هم‌چنان ویران بود (کرزن، ۱۳۷۳: ۱۱۹). به دلیل تخریب مکرر حصار شهر، مردم بر این باور بودند که شیراز بارو به خود نگاه نمی‌دارد (نواب شیرازی، ۱۳۷۱: ۵۷).

دروازه‌های شیراز در دوره صفوی همان ۹ دروازه پیشین خود بود. اگرچه در اثر انهدام باروی شهر، فقط بخشی از دروازه‌ها از جنس آجر نپخته بدون سردر بر جای خود باقی بود (Ogilby, 1676: 4) که سبب شد شاردن تعداد آن‌ها را به اشتباه چهار عدد بخواند اما در واقع دروازه‌های شیراز در این دوره شامل: (۱) اصفهان (۲) موردستان (۳) بیضا (۴) کازرون (۵) سلم (۶) فسا (۷) گوسفند (۸) دولت (۹) سعادت<sup>۲</sup> بود. دروازه استخر که تا ابتدای دوران صفوی با همین نام شناخته می‌شد (خوب نظر، ۱۳۸۰: ۱۹۸) و از این دوره به دروازه اصفهان تغییر نام داد و شاردن در سفرنامه خود برای نخستین بار از آن نام آورده است (افسر، ۱۳۵۳: ۱۵۳) دروازه‌ای که با نام باغ‌شاه می‌شناسیم در این دوره طبق نوشته مولف کتاب بافت قدیمی شیراز، موردستان نامیده می‌شد.

دروازه باغ نو از این دوره با نام دروازه گوسفند شناخته شد که به دلیل وجود بازار فروش گوسفند یا به عبارتی قصاب‌خانه در پشت دروازه به این نام شهرت یافت. دروازه فسا نیز با همان نام گذشته خود پابرجا بود که در ابتدای قبرستان شیرویه در جنوب شرق شیراز واقع بود و پیشتر به دلیل وجود مقبره خاتون قیامت (ام کلثوم) از نوادگان امام حسن (ع) به دروازه خاتون شهرت یافته بود و دروازه سعادت نیز همان دروازه فهندژ بود.

محلۀ بندی شیراز در دوره صفوی بر اساس گذشته ادامه یافت و در این دوره دارای ۱۹ محلۀ بود (رنجبر و صفی پور، ۱۳۸۹: ۲۵۲) و تنها تفاوت آن تقسیم شهر بر اساس سنت صفویان به دو دسته حیدری و نعمتی که نیمی از محلات شهر در سوی شرق آن، طرفدار شیخ حیدر جد سلاطین صفویه و نیم دیگر در سوی غرب، طرفدار شاه نعمت الله ولی بودند (افسر، ۱۳۵۳: ۱۶۹) و یک محلۀ که کلیمیان در آن زندگی می‌کردند جزئی از این دسته‌ها نبودند. طرفداران این دو فرق از فرق غوغا در یکی از روزهای هر هفته بر سر عقاید خود با هم به نزاع می‌پرداختند و تلفات می‌دادند و هر دسته یک کلانتر داشت.

#### 1 Ali khan

۲ در کتاب ارزشمند کرامت الله افسر به اشتباه تعداد دروازه های دوره صفوی ده عدد عنوان شده است؛ برای اثبات این اشتباه کافی است نگاهی به نقشه تقسیم بندی محلات ارایه شده در این کتاب ببینیم، خواهیم دید دروازه گوسفند را همان فسا دانسته و باز در بخش زندیه، آنها را دو دروازه جدا در نظر گرفته است (افسر، ۱۳۵۳: ۱۹۷). دروازه فسا همان دروازه خاتون است و با دروازه های گوسفند و دولت تفاوت دارد.

وسعت این شهر بر اساس توصیف سفرنامه نویسان و نیز نقاشی‌هایی که از شیراز این دوره بر جای مانده است، کمی وسیع‌تر و پراکنده‌تر از شیراز دوره تاریخی پس از خود بود و شهر در سوی شمال بلافاصله پس از پل سنگی علی بن حمزه (ع) آغاز می‌شد و در کنار رودخانه خشک امتداد داشت که در دوره بعد این دروازه کمی به سوی جنوب رانده شد. بازار سرپوشیده‌ای ابتدای شهر از سوی شمالی بود که از این نقطه تا میدان شهر (میدان شاه) ادامه داشت (همان: ۱۵۵).

#### ۴- میدان شاه صفوی

میدان در واژه به معنای عرصه، پهنه و هر جای فراخ و بی‌عمارت است، عرصه‌های فراخی که جایگاهی برای رژه، تمرینات نظامی، اسب سواری، ورزش و یا هر فعالیت اجتماعی دیگری به کار برده می‌شد. میدان با ایجاد فضای باز شهری (بنیادی، ۱۳۷۶: ۶۲)، جایگاه گردهمایی مردم شهر و حومه، محل تبادلات اقتصادی، آگاه‌سازی و یا تنبیه مجرمان، بروز ارزش‌های گروه‌های مختلف انسانی و دارای مسیر دسترسی طراحی شده بود (احمدی، ۱۳۹۹: ۲). میدان یکی از دو عنصر اصلی توسعه شهری صفویان بود که در شیراز در شرق محله میدان شاه در محدود جایی که امروزه آن‌را بازار روز می‌خوانیم تا محدوده جنوبی باغ نظر قرار داشت و طوری جانمایی شده بود که در انتهای بازاری بود که از دروازه اصفهان آغاز می‌شد (رنجبران و گلشنی، ۱۳۹۴: ۹۷). این میدان محل ملاقات اقشار مختلف مردم با هم و با حاکم و برپایی مراسم و مسابقاتی چون دو و چوگان بود (فیگوریوا، ۱۳۶۳: ۱۵۸). مردم در روزهای جمعه در خیابان باغ‌شاه پیاده‌روی می‌کردند، در باغ‌هایش می‌آرمیدند و سپس به میدان عمومی شهر (میدان شاه) می‌رفتند (فیگوریوا، ۱۳۶۳: ۱۵۸). این مسیر دسترسی طراحی شده میان باغ و میدان پس از گذر از دروازه آهن و دروازه موردستان، از میان باغ‌های درباریان در شمال غربی شهر گذر می‌کرد و به میدان عمومی شهر می‌رسید (بنیادی، ۱۳۷۱: ۶۲ و ۶۳). میدان چهارگوش بود و دور تا دور میدان طاق‌هایی ساخته شده بود (Thevenot, 1763: 125)، تعدادی مسجد و از جمله آن‌ها مسجد میدان شاه در اطراف آن، کاخ امام‌قلی خان در انتهای دروازه و راهرویی طلاکاری شده در میدان (فیگوریوا، ۱۳۶۳: ۱۳۱)، ورودی بازار داودخان در شرق میدان (افسر، ۱۳۵۳: ۱۵۵ و ۱۵۶) و احتمالاً دارالشفای (افسر، ۱۳۵۳: ۱۵۹) در کنار میدان قرار داشت که همه از آثار امام‌قلی خان در شیراز بود.

#### ۴-۱- کاخ امام‌قلی خان

کاخ سکوتی حاکم شهر شیراز در دوره سلطنت شاه عباس اول یعنی امام‌قلی خان، در پس دروازه‌ای در میدان شاه (افسر، ۱۳۵۳: ۱۵۵) و سپس راهرویی طلاکاری شده و ایوانی قرار داشت (فیگوریوا، ۱۳۶۳: ۱۳۱). این کاخ احتمالاً در محل جنوب باغ نظر زندی واقع بود و دارای باغی در محل باغ نظر کنونی بود. بیرون کاخ بسیار ساده و بدون تزیینات بود (Thevenot, 1763: 125)، دارای بهترین سقف‌ها و دیوارهای منقوش با طلا و لاجورد و حوض‌های وسیع مربع شکل و مرمرین با فواره که وسط آن‌ها کلبه‌هایی ساخته شده بود، که در زمانی که هربرت در زمان سلطنت شاه عباس اول از آن بازدید کرد با شکوه و جلال بود و پس از آن در زمان شاردن در زمان سلطنت شاه عباس دوم از آن به عنوان ویرانه یاد کرده است (افسر، ۱۳۵۳: ۱۵۸ و ۱۵۹). توماس هربرت کاخ امام‌قلی خان را به اختصار این‌گونه توصیف می‌کند که مدعین، سواره به داخل باغ هدایت می‌شدند، تالاری که به آن دعوت شدند، مملو از تزیینات، ظروف و قالی بود. مهمان‌خانه مجلل باغ در پس دو حیاط زیبا واقع شده بود؛ اطراف این مهمان‌خانه باز بود و سقفش بر ۲۰ ستون آب طلاکاری شده استوار بود. بام آن هم برجستگی‌های طلایی رنگ داشت و منقوش و اثر ارزنگ، نقاش معروف ایرانی بود. کف اتاق‌ها قالی ابریشمین زربفت پهن شده بود و سایه‌بانی از اطلس ارغوانی در یک سوی اتاق برپا بود که حاشیه آن مزین به مروارید و طلادوزی بود و خان، زیر آن روی تختی می‌نشست. نقاشی غنایم جنگی جنگ هرمز مربوط به سال ۱۰۳۱ ه.ق بر یک دیوار این تالار کشیده شده بود که شامل صحنه‌هایی از اردوگاه در ساحل، حمله، توپ‌خانه، کشتی‌های جنگی انگلیس و درگیری خونین بود. در حیاط نیز برای تجلیل از مهمان‌ها افراد زیادی در حدود ۵۰۰ نفر حاضر بودند و برای پذیرایی از سفراء، سفره‌هایی به طول ۴۰ متر انداخته شده بود (افسر، ۱۳۵۳: ۱۳۵-۱۳۷).

#### ۴-۲- مسجد میدان شاه

مساجد و مودنه‌های زیبایی در شیراز دوره صفوی به چشم می‌خورد (افسر، ۱۳۵۳: ۱۳۰) که از میان آن‌ها، ۹ مسجد از بقیه مهمتر و بزرگتر بود که شامل مسجد میدان‌شاه، مسجد دروازه قاطر، در آهنی، برکت و حاجی ناصر بود (افسر، ۱۳۵۳: ۱۵۷). مسجد میدان شاه که از روی الگوی خود یعنی مسجد شاه اصفهان نزدیک به میدان شهر ساخته شده بود، باشکوه‌ترین مسجد شهر بود با مودنه‌هایی باریک و بسیار بلند که روی آن اذان اقامه می‌شد (Ogilby, 1676: 3). این مسجد در نقاشی شاردن از شیراز در شرق میدان شاه به تصویر کشیده شده است.

نکته جالب توجهی در رابطه با ساخت این مسجد در زمان الله وردی خان، تنها توسط یکی از سفرنامه نویسان زمان سلطنت شاه عباس اول عنوان شده است و آن این که آقا رضا حاکم دابول فرزند قصابی فقیر و زاده شیراز بود که در جوانی به هندوستان رفت؛ چند سال در خدمت دستگاه حکومتی حیدرخان حاکم ایالت‌های دکن و شوکن نزد شاه به تلاشگری مشهور بود تا آن که

بسیار ثروتمند شد و تصمیم به بنای این مسجد گرفت که یادگار حق شناسی او نسبت به زادگاهش بود. اندورنی آن مملوء از طلاکاری، تزیینات خارجی آن از سنگ سفید با سردری رفیع و دو مناره بسیار بلند مزین به کاشی کاری که از بالای آن تمام شهر دیده می‌شد و حجره‌هایی برای سکونت فقها، ملایان و غربای ره‌گذر داشت که از نظر زیبایی می‌توانست با بهترین ساختمان‌های آسیا برابری کند (فیگوروا، ۱۳۶۳: ۱۳۱ و ۱۶۱-۱۶۲).

#### ۴-۳- امامزاده سید عبدالله (ع)

این امامزاده که در حد واصل محلات اسحاق بیگ و بازار مرغ قرار دارد (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: کج) در دوره صفوی با توجه به موقعیت مکانی خود، در شمال شرقی میدان قرار داشت و در دوره صفوی دارای گنبد و بارگاه مجلل و اهمیت فراوانی بود (افسر، ۱۳۵۳: ۱۶۷). نام این امامزاده در وقف‌نامه صفوی مدرسه خان در زمان امام‌قلی خان آمده است که نشان از اهمیت آن دارد. بنای این امامزاده در دوره زندیه بازسازی شد (بهریزی، ۱۳۵۴: ۱۸۵). بنای اصلی در ضلع غربی ساختمان قرار دارد و بنای آجری در ضلع شمالی در گذشته، مدرسه بوده است (کمالی سروستانی، ۱۳۸۴: ۶۴).

#### ۴-۴- ورودی بازار

از جمله عناصری که ورودی آن در میدان قرار داشت بازار بود. یکی از دهانه‌های بازاری به نام داوود خان از آثار صفوی به این میدان باز می‌شد (افسر، ۱۳۵۳: ۱۵۵). این بازار در محدوده بازار مسگرهای کنونی قرار داشت و بنابراین شرق میدان شاه در منتهی الیه غربی این بازار واقع شده بود.

#### ۴-۵- دارالشفاء

شاردن سفرنامه نویسنده زمان شاه عباس دوم از دارالشفایی مخروبه نزدیک به میدان و کاخ امام‌قلی خان این گونه یاد می‌کند: «بعد از گردش در کاخ امام‌قلی خان وارد خرابه‌های بیمارستانی بزرگ شدیم که آن را دارالشفاء می‌نامند. تقریباً آنچه از این نوع ابنیه در این مملکت است در اثر بی‌مبالاتی و قساوت کارگزاران، به صورت مخروبه درآمد است و چون کمکی به بیماران نمی‌کنند آن‌ها زود می‌میرند از این رو این ضرب المثل پیدا شده که دارالشفاء دارالمرگ است (همان: ۱۵۹)».

#### ۵-۵- باغ شهر شیراز

توصیف‌های سفرنامه نویسان از آن دوره، تصویر ذهنی مناسبی از شیراز دوره صفوی به دست می‌دهد تا بتوانیم بررسی دقیق و درست تری از عناصر موجود در آن شهر داشته باشیم. این توصیف‌ها حاکی از آن هستند که شیراز در واقع یک باغ-شهر بوده است و این چیزی نبود جز همان هدف نهایی که حاکم شهر از توسعه شهر آن را دنبال می‌کرد. شکوه و جلال شیراز نه تنها توسط آثار و بناهای با ارزش و زرین، بلکه در گرو سرسبزی و خرمی آن حاصل می‌شد. باغ-شهر همان مفهومی است که ابنز هوار در قرون اخیر در انگلستان از آن نام برده است، در صورتی که ما در ایران در ۲۵۰ سال پیش در اصفهان و پیش از آن در بلخ و نیشابور داشته‌ایم (نعیما، ۱۳۹۴: ۵۸).

واژه خیابان در قرن ۹ ه.ق به بلوکی از بلوک‌های هرات اطلاق می‌شد و مفهوم خیابان با آنچه که امروزه شناخته می‌شود تفاوت داشت (اهری، ۱۳۸۵: ۴۸). خیابان در شهرسازی ایران، پیشینه کهن داشت و نمونه بسیار شناخته شده آن در ری، در قرون اولیه اسلام بود (علی‌نیا، ۱۳۹۳: ۱۳). اگرچه واژه خیابان در دوره صفویه بدیع و نو نیست، اما خیابان چهارباغ مفهومی جدید از فضای شهری بود. خیابان‌هایی که پیش از آن، نامشان در کتب آمده است، هم در کارکرد و هم در طراحی بدنه و کف متفاوت بوده اند. چنانچه معبر یا شارع ساربان، اولین مورد شناخته شده معبر وسیع با خصوصیات خیابان، کارکرد گردشگاه و بازار و در واقع تجارت داشت، خیابان هرات گردشگاهی زیارتی و خیابان قزوین، معبر تفرج و گردش عبوری بود (اهری، ۱۳۸۵: ۴۸-۵۲) اما خیابان چهارباغ و باغ‌شاه، فضایی شاد برای گردش، تفریح، توقف و استقرار در کنار گذر بود که مفهومی ترکیبی از باغ و خیابان را به همراه داشت و باغ ایرانی در عصر صفوی، خود مفهومی بود آمیخته با فرهنگ و آیین‌های دیرین این سرزمین.

آغاز سلسله صفویان در شیراز با آغاز باغ‌سازی و تحول گسترده در ساختار شهری همراه بود. در جهت تسریع روند توسعه باغ‌شهر شیراز و ایجاد محورهایی که مفهوم خیابان و تفرج‌گاه را توأمان به همراه داشتند، علاوه بر ساخت باغ‌های سکونتگاهی که دارای کوشک و عمارتی در میان خود بودند، اغلب باغ‌های میوه در این راستا ایجاد شدند که تنها دارای دیواری در اطراف و فاقد ساختمان بودند. این باغ‌ها تعلق به پادشاه یا حاکم داشتند و جزو املاک خالصه آنها به شمار می‌آمدند.

باغ‌ها در هر دوره تاریخی وجود داشتند و سبب توسعه شهرها می‌شدند؛ از جمله آن‌ها باغ عضدالدوله و باغ اتابکی به عنوان باغ‌های حکومتی و عامل توسعه شهری بودند که در شیراز صفوی در دو محور غربی و شمالی قابل بررسی هستند (عرب سلغار، ۱۳۹۴: ۸۴ و ۸۵). آغاز ساخت محور باغ‌شاه در دوره پادشاهی شاه اسماعیل صفوی صورت گرفته بود (فیگوروا، ۱۳۶۳: ۱۳۴) و

توسط امام‌قلی خان تکمیل شد اما محور چهارباغ توسط امام‌قلی خان که همت بی‌نظیری در ساخت باغ و تبدیل شیراز به یک باغ‌شهر عظیم داشت آغاز شد (تاورنیه، ۱۳۸۶: ۳۵۵). علاقه امام‌قلی خان به ساخت باغ آن‌چنان بود که در منطقه خوش آب و هوایی در کنار عبادتگاه پیر بنو در دو فرسنگی شیراز برای خویش باغ وحشی ساخت و در آن حیواناتی نگه‌داری می‌کرد (تاورنیه، ۱۳۸۶: ۳۴۵).

احداث خیابان چهارباغ و باغ‌شاه و احداث باغ‌های مرغوب و عالی متعلق به حاکم با عمارات دارای سردر با شکوه، محور توسعه شهری را از بازار به خیابان تغییر داد و مفهومی نو از فضای شهری آفرید. توجه هم‌زمان به کاربرد عمومی و طراحی همه‌جانبه- که در واقع همان احداث حوض‌ها، عمارات سردر، کاشت درختان، کف‌سازی و غیره بود- که هم حاکم و اشراف و هم مردم و فقرا از آن استفاده می‌کردند، در زمان خود بی‌نظیر بود. خصوصیات کالبدی و کارکردی خیابان باغ‌شاه و چهارباغ با نشان دادن مفهومی نو از فضای شهری، مکانی برای بهبود روابط حاکم با رعایا و تعاملات اجتماعی در محوری گردشگاهی و سامان ده عناصر بافت جدید شهری شیراز عهد صفوی بود. توجه قدرت، تسهیلات جدید شهری، ایجاد صحنه‌هایی برای نمایش قدرت پادشاه و حکام در برپایی مراسم گوناگون در میدان و خیابان شهر از اهدافی بود که حاکم از احداث باغ به دنبال آن‌ها بود (عالمی، ۱۳۸۷: ۶۲).

## ۵-۱- باغ محور (خیابان) چهار باغ شیراز

ایجاد خیابان چهارباغ پس از ساخت بازار سرپوشیده از موفق‌ترین تجارب طراحی معابر در ایران به شمار می‌رود (بنیادی، ۱۳۷۶: ۶۲). این خیابان و نیز خیابان باغ‌شاه در منابع صفوی به طور دقیق اشاره و عنوان نشده اند و سفرنامه نویسان تنها از آنها با عنوان خیابانی یاد کرده اند که در دو سو دارای باغ بود؛ تنها کرنلی لبرون یکی از باغ‌های این محور را در نقشه خود واقع در شمال حرم علی بن حمزه (ع) با نام چهارباغ مشخص کرده است و میرزا ابراهیم کلانتر در دوره زندیه نامی از چهارباغ در زمان سلطنت نادر شاه افشار آورده است (کلانتر، ۱۳۶۲: ۹). در رابطه با اطلاق واژه چهارباغ به این خیابان که البته بر اساس الگوی خود یعنی خیابان چهارباغ اصفهان نام‌گذاری شده است، باید گفت که بر اساس نوشته‌های اسکندر بیگ ترکمان و نیز میرزا بیگ بن حسن جنابزی- در کتاب روضه الصفویه- واژه چهارباغ در واقع به باغ‌هایی که دارای الگوی چهارباغ بوده اند اطلاق می‌شد (جنابزی، ۱۳۷۸: ۷۶۰-۷۶۱). این الگو در واقع از چهار باغچه بزرگ تشکیل می‌شد که پیرو چهار سوی جغرافیایی بود (عطایی، ۱۳۸۴: ۲۱)، از این رو باغ‌هایی که در اطراف این خیابان احداث شدند، چهارباغ خوانده شدند و این واژه از دوره سلجوقی وارد مقوله زبان فارسی شده است (حیدرنتاج، ۱۳۸۸: ۱۸-۱۹). مقصود از خیابان چهارباغ، خیابانی است که اطراف آن چهارباغ‌های فراوانی وجود دارند و از این رو به این نام خوانده شده است.

میان خیابان چهارباغ و باغ‌های اطراف آن گسستی وجود نداشت و این عدم گسست را می‌توان در دیوارهای مشبک باغ و آزادی استفاده از آن‌ها و محصولات آن‌ها و نیز در تصاویری از گل و شاخه که زینت‌دهنده دیوار و سردر باغ‌ها بود جستجو کرد که همه آن‌ها را در قالب مجموعه ای به هم پیوسته نمایان می‌ساخت. دیوارهای مشبک باغ‌های اطراف چهارباغ که با خیابان در ارتباطی تنگاتنگ بودند، اولین گام در جهت حذف محدودیت‌های رعیت در بهره‌بری از امکاناتی بود که در آن زمان، تنها اشخاصی از رجال و بزرگان جامعه، حق استفاده از آن را داشتند. در جهت حذف این محدودیت‌ها، خود خیابان نیز نقش مهمی را ایفا می‌کرد، چرا که در آن، اعیان و اشراف و سایر مردم جامعه به یکسان از تسهیلات آن بهره می‌جستند. دیوارهای صلب و مرتفع که همواره یکی از ارکان باغ‌های ایرانی به شمار می‌رفت، این بار با دیوارهایی مشبک با روزنه‌هایی در آن در برابر چشم ره‌گذران، منطف و چشم نواز شده بود، روزنه‌هایی که برای دید عابران به درون باغ‌ها به صورت سه چهار اتاق بر دیوار باغ‌ها به چشم می‌خورد (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۳۳۵).

خیابان چهارباغ از تنگه الله اکبر آغاز می‌شد، از پل سنگی پنج دهانه‌ای (پل علی بن حمزه (ع)) گذر می‌کرد و به بازار سرپوشیده‌ای می‌رسید که انتهای این خیابان زیبا به شمار می‌رفت و گذر از این خیابان ربع ساعت زمان می‌برد (Thevenot, 1763: 124) و طولی معادل نیم فرسنگ داشت (فیگوروا، ۱۳۶۳: ۱۴۲). باغ جهان نما (جعفر آباد) و باغ نو در محل هتل پارک سعدی کنونی از جمله باغ‌های این خیابان بودند. این خیابان گردشگاه مشجر عمومی بود که در زمان امام‌قلی خان و به تقلید از چهارباغ اصفهان ساخته شد. خان تنگه الله اکبر را نیز وسعت بخشید (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۳۳۵)؛ عرض خیابان به گونه ای بود که هم‌زمان چهار کاسکه از آن می‌گذشت و در یک سو باغ بدون عمارت با دیوارهای مشبک و در سوی دیگر باغ و عمارت ساخته شد (Bembo, 2007: 304).

امام‌قلی خان به بازسازی امامزاده علی بن حمزه (ع) که در خاک مصلی قرار داشت و مورد احترام مردم بود همت گماشت که محل استراحت و وقت‌گذرانی مردم در کنار آن بود (Thevenot, 1763: 124). مقابل این امامزاده حوض وسیع هشت گوشه بر روی صحنی به همان شکل قرار داشت و آب آن از آبی که از کوه می‌آمد تامین می‌شد و این رود در طول خیابان جریان داشت (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۳۳۵) و در میان خیابان در نزدیکی امامزاده و به عرض خیابان حوضی چهار گوش از سنگ مرمر به فرمان وی ساخته شد (Bembo, 2007: 306) که دیوارهای دو سوی خیابان در این قسمت سی پا عقب نشینی داشتند.



شکل ۱- خیابان چهارباغ و حوض وسیع آن به عرض خیابان و درختان منظم کاج و سرو خیابان چهارباغ و پلی بر رودخانه خشک مقابل دروازه باغ‌شاه (مأخذ: Daulier Deslandes: 1673)

این خیابان در اثر سیل‌های ویرانگر دوره صفویه که شرح آن قبلاً آمد به سرعت رو به ویرانی رفت تا آن‌جا که در زمان سلطنت شاه حسین صفوی مخروبه بود (Bembo, 2007: 306). عمارات سردر باغ‌ها دو به دو کاملاً مقابل هم و قرینه ساخته شده بودند که جلوه بی‌نظیری به خیابان می‌بخشید. بر فراز هر مدخل یک طاق نیم گنبدی و عمارتی کلاه فرنگی ساخته شده بود (افسر، ۱۳۵۳: ۱۵۴) که این عمارات سردر دو طبقه بودند و بر بالای هر یک گنبدی برافراشته شده بود (کریمی، ۱۳۲۷: ۲). این باغ‌ها از آب رکن آباد سیراب می‌شدند (افسر، ۱۳۵۳: ۱۶۵). ارتباط چهارباغ با بازار از آن جهت بود که این خیابان مستقیماً به بازار اصلی شهر از سوی دروازه اصفهان منتهی می‌شد.

چهارباغ که در سیل‌های زمان صفویان و اوضاع نابه‌سامان زمان سلطه افغان‌ها آسیب دیده بود، در دوره افشاریه به دلیل رسیدگی و نیز بارش خوب باران رو به آبادی رفت (کلانتر، ۱۳۶۲: ۹ و ۸) و در دوره زندیه نیز مورد توجه بود؛ درختان سرو و چنار در طرفین این خیابان در این دوره رسته بود و در میان خیابان گل‌کاری کرده بودند و سایه بانی از درخت مو در کناره‌های آن ایجاد شده بود و سخن از فواره‌های سنگی در حوض‌های سنگی به میان آمده است (فرانکلین، ۱۳۵۸: ۳۴). سر رابرت کرپورتر که در زمان حکمرانی حسین‌علی میرزا فرمان‌فرما به شیراز سفر کرده، این خیابان را خالی از درختان سرو و چنار عنوان کرده است که در گذشته سبز و خرم بود (Porter, 1821: 710). مادام دیالوفوآ در دوره سلطنت ناصرالدین شاه قاجار از این خیابان به عنوان خیابان عریض و منظم از تنگ‌الله اکبر که از میان باغ‌ها عبور کرد و یک کیلومتر طول دارد یاد کرده است (دیالوفوآ، ۱۳۷۱: ۴۳۷ و ۴۳۹) و هینریش بروگش در سال ۱۳۰۴ ه.ق این خیابان را خیابانی مستقیم در انبوهی از درختان سرو معرفی کرده است (بروگش، ۱۳۷۴: ۲۳۵). لرد کرزن که در سال ۱۳۰۸ ه.ق (۱۸۹۰ م) به شیراز سفر کرده عنوان می‌کند از این خیابان که مشابه چهارباغ اصفهان ساخته شده بود ویرانه‌ای باقی است (کرزن، ۱۳۷۳: ۱۱۶).

## ۵-۲- باغ محور (خیابان) باغ‌شاه دوره صفوی:

ساخت این خیابان طولانی که در محل خیابان زند کنونی و در جایی در حدود چهار راه زند تا فلکه استانداری (آریان پور، ۱۳۶۵: ۱۴۸) به اندازه ۲۰۰۰ گام و به عرض خیابان زند کنونی قرار داشت به اندازه تعداد هفت یا نه کالسکه در کنار یک‌دیگر (Bembo, 2007: 303) یا ۹۰ گام (Ogilby, 1676: 4)، در دوره سلطنت شاه اسماعیل صفوی آغاز شد (فیگوریوا، ۱۳۶۳: ۱۳۴) و در زمان امام‌قلی خان حاکم گرجی شاه عباس اول تکمیل شد. در این خیابان بسیار منظم (Struys, 1627: 321) در دو طرف باغ‌های بی‌عمارتی ساخته شده بود که فقط از بیرون دارای دیوارهایی گچ اندود بودند پشت آن‌ها پر از درختان میوه ای بود که به شاه تعلق داشتند (Ogilby, 1673: 4) و در انتها باغ شاه اسماعیل صفوی با نام باغ‌شاه<sup>۲</sup> قرار داشت (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۳۳۶) که نام خیابان از نام این باغ گرفته شد. متأسفانه حاکمان در دوره صفوی علاقه‌ای به مرمت بناها نداشتند (Thevenot, 1763: 125) و ساخت بنای جدید برایشان آسانتر از مرمت بود (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۳۳۹) و از این رو دیوار باغ‌های این خیابان در دوره سلطنت شاه عباس دوم فرو ریخته بود (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۳۳۶). هر یک از این باغ‌ها مملوء از درختان شاه بلوط، زبان گنجشک، افرا، کاج، نارون، مورد و درختان میوه مانند انگور، انار، مرکبات، پسته، سیب، زرد آلو، آلو، بادام، انجیر، خرما، فندق، گلابی، گردو، انواع خربزه و گل‌های مفید در طب سنتی بود (افسر، ۱۳۵۳: ۱۳۲).

این خیابان در دوره صفوی از جمله مهمترین فضاهای عمومی شهری به شمار می‌رفت که اقشار مختلف مردم در روز جمعه در آن گردش، استراحت، پیاده روی، سوارکاری و بازی چوگان می‌کردند (Ogilby, 1676: 4) و اجازه داشتند پیاده به باغ‌های این

۱- به نقل از سفرنامه شاردن

۲- از انتهای این خیابان تا نزدیک به پایه کوهی که حدوداً در محل میدان دانشجو کنونی قرار داشت همه تاکستان‌هایی متعلق به اشخاص مختلف بود (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۳۳۶) و در انتها باغ فردوس قرار داشت که طبقه نخست آن توسط امام‌قلی خان ساخته شده بود و به اجاره داده می‌شد، بنابراین رو به نابودی گذارده بود (Bembo, 2007: 304).

خیابان بروند اما حق چیدن میوه نداشتند و سپس به سوی میدان شاه می‌رفتند و در آنجا نیز مسابقاتی مانند دو و چوگان توسط سربازان و افراد سرشناس برگزار می‌شد (فیگوریوا، ۱۳۶۳: ۱۵۸). شرح این خیابان و جزئیات آن به منظور آشنایی با شیراز صفوی و محل قرارگیری تاسیسات آن مورد نیاز است، چراکه این خیابان و میدان از ارکان اصلی شهر و با بازار در ارتباط بودند.

در عصر نادری به منظور سرکشی به محمد تقی خان شیرازی در سال ۱۱۵۵ ه.ق سپاه فرستاده شده از سوی نادر برای سرکوب وی چند ماه در باغ‌شاه صفوی سکنی گزیدند (مروی وزیرمرد، ۱۳۶۴: ۳/ ۹۴۵). در دوره زندیه باغ‌شاه گویی کم‌رنگ شد چرا که سخنی از آن در منابع زندگی به میان نیامده است اما دوباره در دوره قاجار بسیار مورد توجه قرار گرفت. حسین خان مقدم مراغه‌ای ملقب به نظام الدوله صاحب اختیار حاکم فارس در سال ۱۲۶۲ ه.ق عزم آوردن آب شش پیر به شیراز کرد و چند هزار عمه و استادان چارو ساز (ساروج ساز)، ساروج پز و سنگ تراش به خدمت گمارد تا در مدت دو سال آب به شیراز رسید (حسینی فسایی، ۱۳۸۸: ۱/ ۷۸۴ و ۷۸۶) که به نهر سلطانی یا اعظم مشهور بود. در سال ۱۲۶۴ ه.ق آب در جداول جریان یافت و جشنی با حضور صاحب اختیار برگزار شد که اطراف حوض را فرش و سفره اطعام انداختند (امداد، ۱۳۸۷: ۱۹۳ و ۱۹۵) و در عین حال دستور داد تا بیرون دروازه باغ‌شاه یعنی از میدان شهرداری تا فلکه استانداری فعلی باغ‌هایی احداث کنند و خود باغی با نام خویش یعنی باغ صاحب اختیار یا بستان نظام الدوله نیز احداث کرد و از رجال و بزرگان نیز درخواست کرد در این خیابان آغاز به ساخت باغ نمایند. باغ او سپس توسط موتمن الوزرا و عطاءالدوله، نصف نصف خریداری شد (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۲/ ۸۳۸) و پس از اتمام ماموریت صاحب اختیار و بازگشت او به تهران، مدت‌ها به عنوان کنسولگری انگلیس مورد استفاده قرار گرفت و در شرق باغ او، باغ صمد آقا توسط صمد اوف مهاجر روسی اهل شکی قفقاز و در غرب باغ صاحب اختیار، باغ شیخ متعلق به حاجی شیخ محمد حسین شیخ الاسلام متولد ۱۲۵۱ ه.ق در شیراز که مدتی قاضی بود و علم دین آموخته بود (حسینی فسایی، ۱۳۸۸: ۲/ ۹۲۳) و اصاتا از قبیله تمامی و احسا و قطیف بود (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۲/ ۸۴۰)، ساخته شد. در اواخر دوره قاجار، رییس بانک شاهنشاهی شیراز آقای پریس که مدتی نیز رییس تلگراف‌خانه شیراز بود، در سال ۱۳۰۱ ه.ق در باغ شیخ ساکن بود و باغ مجاور آن که احتمالاً همان باغ صمد آقا بود به باغ تلگراف‌خانه هند و اروپا شهرت یافت که منزل آقای ایزکسن صاحب تلگرافچی انگلیس شد (سیرجانی، ۱۳۸۳: ۶۵۸ و ۶۹۲ و ۲۱۸) و اوکانر از آن با عنوان باغ مجاور کنسولگری نام برده است (اوکانر، ۱۳۷۶: ۱۱۵).

در محل چهارراه این خیابان، حوض سنگی بزرگ مشهور به حوض سلطانی ساخت که از آب شش پیر پر می‌شد (آریان پور، ۱۳۶۵: ۱۸۶-۱۸۸). چهار خیابان از دروازه هر یک به پهنای سی ذرع با دیوارهای آجری و گچی و طاق نما ساخته شد (امداد، ۱۳۸۷: ۱۹۳) و سربازان در زمان حکمرانی فرمان‌فرما در این خیابان به رژه نظامی می‌پرداختند (افسر، ۱۳۵۳: ۲۴۰). هرمان نوردن در ابتدای پهلوی اول از باغ‌شاه دیدن کرد و از خطی از درختان در وسط این خیابان یاد کرده که به فراموشی سپرده شده بودند و در این خیابان به گردش پرداخت (نوردن، ۱۳۵۶: ۷۶). ادوارد براون در سال ۱۳۰۶ ه.ش عنوان می‌کند که مردم برای هواخوری به چهارباغ آمده بودند (رنجبران و گلشنی، ۱۳۹۴: ۲۵۰). در دوره پهلوی در سال ۱۳۰۵ ه.ش نام این خیابان به زند تغییر کرد و به دلیل ورود اتومبیل به شهر و نیاز به احداث و امتداد خیابان زند، درختان میان این خیابان در زمان امیر لشکر محمود آیرم (عرب سلغار، ۱۳۹۴: ۸۶) در سال ۱۳۰۸ ه.ش بریده شدند و باغچه میان خیابان زند تخریب شد (صانع، ۱۳۸۰: ۱۲۱ و ۱۲۵).

## ۵-۲-۱- دروازه آهن (آهنی)

در پس دروازه موردستان در شمال غربی شیراز صفوی و در مقابل آن، دروازه دیگری قرار داشت (فیگوریوا، ۱۳۶۳: ۱۳۱) که به واسطه پوششی از جنس آهن بر آن به این نام خوانده می‌شد. این دروازه به خیابانی باز می‌شد که باغ شاه در آن قرار داشت و در انتهای خیابان نیز دروازه آهن دیگری ساخته شده بود و فاصله این دو دروازه یک فرسنگ ایتالیایی بود (فیگوریوا، ۱۳۶۳: ۱۳۶).

## ۵-۲-۲- باغ شاه اسماعیل صفوی یا باغ امام‌قلی خان

دو تن از سفرنامه نویسان عصر سلطنت شاه عباس اول که در باغ شاه اسماعیل صفوی اقامت داشتند خوش‌بختانه مفصلاً به توصیف آن پرداخته‌اند. دن گارسیا فیگوریوا سفیر اسپانیا عمارت این باغ را به شکل برجی سه طبقه با پلکانی تنگ و مارپیچ توصیف کرده است. عمارتی ظاهراً ساده که بهترین اتاق‌هایش در طبقه دوم قرار داشت که برخی تالارهایش از تالارهای قصر پادشاهی مادرید بزرگتر بود با گنبدی در میان بدون هیچ آرایشی که پنجره‌های شیشه‌ای نورش را تامین می‌کرد. تصویر چند زن با لباس‌های گشاد ایتالیایی بر دیوارها نقش بسته‌بود که نشان‌دهنده آن بود که کار نقاشان ایتالیایی بود.

حرم‌سرای با سقفی کاه‌گلی در میان این باغ که شبیه به جنگلی انبوه بود ساخته شده بود که از سطح باغ هفت پا بلندتر بود و خانه دیگری در همین باغ محل اقامت سفیر بود و مردمی هر روز برای تفریح و تماشا به این باغ می‌آمدند. استخری بزرگ در نزدیکی حرم‌سرا قرار داشت و دو قایق روی آن شناور بود و محل هواخوری زنان حرم بود که به دلیل اقامت سفیر در باغ حضور نداشتند و با سنگ مرمر ساخته شده بود. گل گلاب به مقدار فراوان در این باغ کشت شده بود که گلاب آن حتی به هندوستان صادر می‌شد (فیگوریوا، ۱۳۶۳: ۱۳۴-۱۴۰). این باغ پر بود از درختان سرو و نخل و دارای درختان عظیمی بود که سه مرد با دستانی کشیده به اندازه آن نمی‌رسیدند (Ogilby, 1676: 4).



از دوره حاکمیت امام‌قلی خان در شیراز به بعد نام باغ به باغ امام‌قلی خان تغییر یافت و توضیحاتی از آن ارائه شده است: خیابان باغ شاه به باغی با همین نام منتهی می‌شد که از تمام باغ‌های این خیابان بزرگتر بود و وسعتی معادل ۲۰۰۰ گام داشت (افسر، ۱۳۵۳: ۱۳۲). بر ورودی این باغ عمارت سردری همراه با تراسی ساخته شده بود (Ogilby, 1676: 4) که در زمان شاه عباس دوم رو به ویرانی رفته بود و در انتهای باغ آن عمارتی زیبا و در سوی چپ این باغ استخر بزرگ سنگ چینی قرار داشت که دو پله بالاتر از سطح زمین بود<sup>۱</sup>. درختان سرو، بوته های گل رز و یاسمن و درختان میوه که بدون نظم خاصی در باغ کشت شده بودند از جمله گیاهان این باغ وسیع بود (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۳۳۶). اولین چیزی که در خیابان این باغ دیده می‌شد درختان سرو تنومند، گل‌های رز و یاس بود (Struys, 1627: 321) اما مرمت نشد و به زودی ویران شد (Thevenot, 1763: 125). این باغ محل اقامت سفرا نیز بود (استودارت، ۱۳۳۹: ۲۱۱).

خیابانی که عمارت شاه‌ی در انتهای آن قرار داشت، باغ را به دو نیمه تقسیم کرده بود و در دو طرف آن مملوء از درختان سرو بود. آب روانی که به سوی درختان این باغ می‌رفت از دروازه آن خارج می‌شد. از آن‌جا که شاه آن را سالی ۱۵۰ تومان کرایه می‌داد کسی مایل به اجاره آن نبود و از این جهت رو به ویرانی گذاشته بود و همه تنها در پی کسب درآمد از آن بودند. در انتهای این خیابان در زمان شاه سلطان حسین صفوی عمارت دایره‌ای شکل از آجر پخته و ویرانی همراه با چند طاق آجری و فواره شکسته قرار داشت- که احتمالاً همان کاخ شاه اسماعیل صفوی بود- و پشت آن باز باغی قرار داشت که امام‌قلی خان ساخته بود (Bembo, 2007: 303). این باغ توسط آبی لوله کشی شده بر پایه های سنگی از آب رکن آباد سیراب می‌شد (افسر، ۱۳۵۳: ۱۴۰). از آن‌جا که سفرنامه نویسان پس از دوره شاه عباس صفوی سخنی از باغ شاه اسماعیل به میان نیاوردند و اتفاقاً از استخری مشابه استخر باغ شاه اسماعیل در چپ باغ امام‌قلی خان سخن گفته اند که مشابه همان استخر باغ وی است و کاخ با نقشه مدور شاه اسماعیل را در پشت کاخ امام‌قلی خان ذکر کرده اند بنابراین نشان می‌دهد که باغ امام‌قلی خان در محل باغ شاه اسماعیل صفوی ساخته شده بود.

## ۵-۲-۳- میدان چوگان

از جمله مواردی که در دوره صفویان مورد توجه است، علاقه به برپایی میلهایی جهت بازی چوگان در میدان عمومی شهر بود. در شیراز در دو مکان یکی در خیابان باغ‌شاه (Ogilby, 1676: 4) و دیگری در میدان عمومی شهر (میدان شاه) سخن از برگزاری بازی چوگان آورده شده است (فیگوریوا، ۱۳۶۳: ۱۵۸)؛ اما میلهایی به طور ویژه برای این امر در میان خیابان باغ‌شاه کارگذاشته شده بودند (Bembo, 2007: 303) که نظر سیاحان را به خود جلب کرده بود. سه جفت میل بلند از ابتدای خیابان در محل دروازه آهنی تا باغشاه قرار داشت، فاصله میان آن‌ها آن‌چنان بود که می‌توان تشخیص داد فرد زن است یا مرد (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۳۳۶). این شش ستون مرمرین موانع بازی چوگان بودند که دو به دو کنار یکدیگر قرار داشتند و ارتفاعی معادل نیم نیزه و قطر دو پا داشتند و در این خیابان بازی‌های دیگری هم‌چون اسب دوانی، تیر اندازی با کمان و دو برگزار می‌شد (فیگوریوا، ۱۳۶۳: ۱۳۳). این ستون‌ها به طور کلی یک سوم طول خیابان را اشغال کرده بودند (Bembo, 2007: 303) و به همین علت این خیابان به خیابانی که در آن مسابقه برگزار می‌شود شهرت داشت (Ogilby, 1676: 4).

چهار عدد از میلهای سنگی چوگان صفوی در دوره قاجار و پس از رونق خیابان در دوره قاجار و در زمان صاحب اختیار در چهار سوی حوض سلطانی که در این خیابان قرار داشت استوار ساختند (آریان پور، ۱۳۶۵: ۱۸۶-۱۸۸) و دو عدد دیگر مقابل باغ صاحب اختیار که پس از وی باغ کنسولگری انگلیس شد قرار گرفت. ذیل وقایع سال ۱۳۱۶ ه.ق اینطور آمده است که «عالیجاه مجدت همراه کلپیتان سیکس صاحب قنصل کرمان در شیراز بازی گوی و چوگان فراهم آورده و اغلب روزها انگلیسی‌ها بازی می‌کنند و از اهل شهر در آنجا از مرد و زن ازدحام زیادی می‌شود، یک روز هم سرکار والا فرمان فرما<sup>۲</sup> در آن زمین فوج مخصوص خود را برای دیدن سرکار بالیوز فرستاد و مشق کردند (سیرجانی، ۱۳۸۳: ۵۴۸). فردریک اوکانر که در سال ۱۳۳۱ ه.ق در زمان حکمرانی مخبر السلطنه در شیراز در کنسولگری انگلیس فعالیت داشت در کتاب خود عنوان می‌کند که که همراه با انگلیسیانی که کنسولگری، بانک و تلگراف‌خانه را در اختیار داشتند هفته‌ای سه بار به بازی چوگان مشغول می‌شدند (اوکانر، ۱۳۷۶: ۱۱۱).

میلهای سنگی چوگان که به میلهای صاحب اختیار<sup>۳</sup> شهرت داشتند، دو عدد مقابل کنسولگری یا همان باغ نظام الدوله در اواخر عصر قاجار به صورت افتاده قرار گرفت و نشیمن غلامان کنسولگری شده بود (ساسانی، ۱۳۴۱: ۱۷) و دو عدد دیگر به انتهای خیابان رودکی منتقل شد که به دم دو میل شهرت گرفت (آریان پور، ۱۳۶۵: ۱۸۶-۱۸۸). پس از انقلاب اسلامی، دو میل مقابل کنسولگری برداشته شد و دو میل دیگر که در ابتدای خیابان حافظیه بود به باغ ملی منتقل شدند (امداد، ۱۳۸۷: ۲۰۰).

۱- این توصیفات دقیقاً مشابه توصیفات استخر باغ شاه اسماعیل صفوی است.

۲- عبدالحسین میرزا فرمان‌فرما

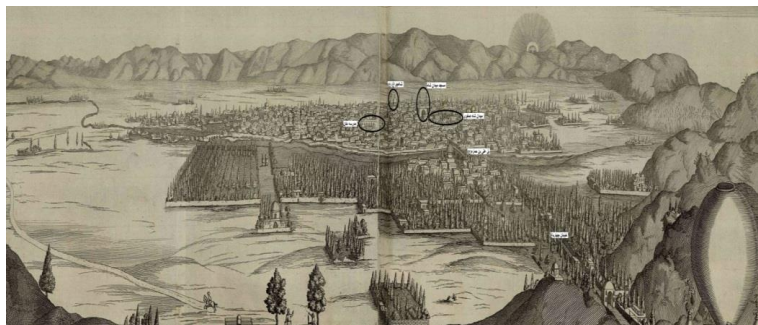
۳- این میل‌ها در میان مردم به دختران صاحب اختیار مشهور بود!

### ۵-۳- باغ‌های بزرگان و درباریان

از نگاه کلی سه گونه باغ بر اساس مالکیت در شهرسازی و توسعه شهری شیراز صفوی مورد توجه قرار گرفت: باغ‌های شاهی، باغ‌های درباریان و باغ‌های همگانی. خانه- باغ‌های اشراف و بزرگان در نزدیکی باغ کاخ حکومتی و تاسیسات صفوی یعنی در شمال میدان شاه و در شمال غرب شهر، مابین دو دروازه اصفهان و بیضا قرار داشتند (بنیادی، ۱۳۷۶: ۶۲)؛ گورستان شیخ کبیر در این دوره جزئی از این نقطه شهر بود که از دوره صفوی مورد بی‌توجهی قرار گرفت و رو به ویرانی رفت (افسر، ۱۳۵۳: ۱۶۷). در نقاشی که شاردن از شیراز ثبت کرده است، این قسمت از شهر مملوء از خانه‌هایی وسیع با باغ‌هایی بزرگ و پر درخت است که این مساله را تایید می‌کند.

### ۵-۴- باغ‌های همگانی

توجه ویژه به عامه مردم در دوره صفوی و ایجاد رفاه عمومی یکی از مباحثی است که در این دوره بسیار مورد توجه حاکمان بود؛ بنابراین ساخت باغ‌های عمومی در جای جای شهر علاوه بر باغ‌های حکومتی و تفرجگاهی اهمیت فراوان یافت. باغ‌های عمومی شیراز صفوی به دو نوع قابل دسته بندی هستند: نخست باغ‌های میوه، جزو املاک خاصه، دارای دیوار و بدون عمارت اما با کاربری عمومی که عموم مردم می‌توانستند از آن بهره ببرند، بر دیوار این باغ‌ها نیز روزنه‌هایی تعبیه شده بود تا دیوار صلب باغ محدودیت بصری برای عابران ایجاد نکند (تاورنیه، ۱۳۸۹: ۳۳۵). این دسته از باغ‌ها در راستای خیابان‌های چهارباغ و باغ‌شاه قرار داشتند. در این باغ‌ها همواره به روی عموم باز بود اما حق چیدن میوه نداشتند (فیگویروا، ۱۳۶۳: ۱۵۸). توماس هربرت نیز عنوان می‌کند که در باغ‌ها در فصل بهار به روی همگان باز بود (افسر، ۱۳۵۳: ۱۳۳). دیگری باغ‌هایی با کاربری صرفاً عمومی با درختان بی ثمر مشابه پارک‌های امروزی، حدود بیست باغ عمومی در این دوره در شیراز احداث وجود داشت. این باغ‌ها درختانی بسیار کهن و بی‌نظیر در دنیا داشتند که تیر تفنگ به نوکشان نمی‌رسید و به اندازه‌ای قطور بودند که سه نفر با هم نمی‌توانستند یکی را در بغل بگیرند. این درختان سرو، چنار، کاج، نارون و بلوط بدون نظم کاشته شده بودند و در میان آن‌ها گل‌هایی معمولی با رنگ‌های مختلف کشت شده بود (همان: ۱۵۹).



شکل ۲- نقاشی شاردن از شیراز در دوره پادشاهی شاه عباس دوم در این تصویر، میدان شاه، مسجد آن، چهارباغ صفوی و دیگر باغ‌های شهر به خوبی مشهودند (مأخذ: سفرنامه شاردن).

### ۶- نتیجه‌گیری

شیراز در عصر صفوی و به ویژه در زمان سلطنت شاه عباس اول صفوی (۹۷۸-۱۰۳۸ ه.ق) شاهد تغییرات گسترده‌ای در زمینه شهرسازی، الگوهای جدید توسعه شهری و نیز احداث باغ بود. آن‌چنان‌که آن را به دومین شهر بزرگ و باشکوه ایران تبدیل کرد. در راستای توسعه شهری، میدان و خیابان به عنوان دو عنصر اصلی، برگزیده شدند و بر مبنای آن‌ها ساختمان‌ها، باغ‌های جدید، کاخ، مسجد، بازار و کاروانسراها احداث شد. ساخت این دو عنصر پروژه موفق‌تری در توجه به رفاه عمومی بود. در این دوره توجه ویژه به مبحث شهرسازی و توسعه شهری در راستای شکل‌گیری شهری باشکوه از جمله اهدافی بود که حاکم صفوی دنبال می‌کرد. الگویی که در باغ‌شهر اصفهان، پایتخت صفویان مورد استفاده قرار گرفت تا نماد قدرت و برتری حکومت شیعه باشد، در شهرهایی هم‌چون شیراز، قزوین و مشهد نیز به کار گرفته شد.

ایده باغ-شهر اگرچه مفهومی تازه نبود اما توجه هم‌زمان به منظر شهری و در عین حال رفاه ساکنین شهر در آن تحولی اساسی بود، در نتیجه باغ‌سازی در راستای رسیدن به توسعه شهری به کار برده شد. اگرچه همواره توسعه شهرها بر مبنای بازار بود و در امتداد دروازه شهرها بازارهایی شکل می‌گرفتند و سپس در اطراف آن ساخت سایر ابنیه و نیز گسترش شهر صورت می‌گرفت ولی این بار علاوه بر محور بازار، خیابانی احداث و بر اساس آن، باغ‌های بسیاری در اطرافش ایجاد شدند که در نهایت موجب شکل‌گیری باغ-شهر شیراز در دوره صفوی شد. مساله قابل توجه در شهر شیراز، بر خلاف شهر اصفهان، پای‌تخت صفویان که

تنها، خیابان چهارباغ در کنار میدان، اساس توسعه شهری در نظر گرفته شده بود، وجود دو باغ- محور چهارباغ و باغ‌شاه بود که یکی در شمال غربی شهر و دیگری در شمال شهر قرار داشت بود.

## منابع

۱. احمدی، محمدرضا (۱۳۹۹)، «بررسی میدان‌های تاریخی شیراز (قبل از صفویه تا قبل از پهلوی)»، معماری شناسی، شماره ۱۴، صص ۱-۸.
۲. استودارت، دنیس راس (۱۳۳۹)، «سفرنامه استودارت. ترجمه احمد توکلی»، چاپ اول، تهران: نشر فرهنگ ایران زمین.
۳. افسر، کرامت الله (۱۳۵۳)، «تاریخ بافت قدیمی شیراز»، چاپ اول، تهران: زیبا.
۴. امداد، حسن (۱۳۸۷)، «فارس در عصر قاجار»، چاپ اول، شیراز: نوید.
۵. اوکانر، فردریک (۱۳۷۶)، «خاطرات فردریک اوکانر، کنسول انگلیس در فارس: از مشروطه تا جنگ جهانی اول»، ترجمه حسن زنگنه، چاپ اول، شیراز: شیرازه.
۶. اهری، زهرا (۱۳۸۵)، «خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری»، گلستان هنر، شماره ۵، صص ۴۸-۵۹.
۷. آریانپور، علیرضا (۱۳۶۵)، «پژوهشی در شناخت باغ های ایران و باغهای تاریخی شیراز»، چاپ اول، تهران: گلشن.
۸. بروگشن، هنری (۱۳۷۴)، «در سرزمین آفتاب»، ترجمه مجید جلیوند، چاپ اول، تهران: نشر مرکز.
۹. بنیادی، ناصر (۱۳۷۶)، «تحول تاریخی ساختار شهری شیراز و فضاهای شهری آن»، آبادی، صص ۵۷-۶۷.
۱۰. بهروزی، علی نقی (۱۳۵۴)، «بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز»، چاپ اول، شیراز: اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس.
۱۱. تاورنیه، ژان باپتیست (۱۳۸۹)، «سفرنامه تاورنیه»، ترجمه حمید ارباب شیرانی، چاپ اول، تهران: نشر نیلوفر.
۱۲. جنابذی، میرزا بیگ بن حسن (۱۳۷۸)، «روضه الصفویه»، به کوشش غلام رضا طباطبایی، چاپ اول، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
۱۳. حسینی فسایی، حسن (۱۳۸۸)، «فارسانامه ناصری»، چاپ اول، جلد اول و دوم، تهران: امیر کبیر.
۱۴. حیدرناج، وحید، امیر منصوری (۱۳۸۸)، «نقدی بر فرضیه الگوی چهارباغ در شکل‌گیری باغ ایرانی»، باغ نظر، سال ۶، شماره ۱۲، صص ۱۷-۳۰.
۱۵. خوب نظر، حسن (۱۳۸۰)، «تاریخ شیراز(از آغاز تا ابتدای سلطنت کریمخان زند)»، به کوشش دکتر جعفر موید شیرازی، چاپ اول، تهران: سخن.
۱۶. دلاواله، پیتر (۱۳۷۰)، «سفرنامه دلاواله قسمت مربوط به ایران»، ترجمه شعاع الدین شفا، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۷. دیالوفوآ، ژان و لژیون دونور (۱۳۷۱)، «ایران کلد و شوش»، ترجمه علی محمد فره وشی، به کوشش بهرام فره وشی، چاپ اول، چاپ پنجم، تهران: دانشگاه تهران.
۱۸. رستم الحکما، محمد هاشم (۱۳۴۸)، «رستم التواریخ»، به کوشش محمد مشیری، چاپ اول، تهران: تابان.
۱۹. رنجبر محمد علی و علی اکبر صفی پور (۱۳۸۹)، «مجموعه مقالات کنگره بزرگ زندیه»، چاپ اول، جلد اول و دوم، شیراز: بنیاد فارس شناسی.
۲۰. رنجبران، زینب و علیرضا گلشنی (۱۳۹۴)، «شیراز در گذر سیاحان و جهانگردان: بعد از ورود اسلام به ایران تا پایان دوره قاجار»، چاپ اول، شیراز: رخسید.
۲۱. ریچاردز، فرد (۱۳۷۹)، «سفرنامه فرد ریچاردز»، ترجمه مهین دخت صبا، چاپ اول، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲۲. زرکوب شیرازی، ابوالعباس احمد بن ابی الخیر (۱۳۵۰)، «شیراز نامه»، تصحیح و اهتمام بهمن کریمی، چاپ اول، تهران: روشنایی.
۲۳. ساسانی، خان ملک (۱۳۴۱)، «شاهد شیراز»، چاپ اول، تهران: فردوسی.
۲۴. سعیدی سیرجانی، علی اکبر (۱۳۸۳)، «وقایع اتفاقیه؛ مجموعه گزارش های خفیه نویسان انگلیس در ولایت جنوبی ایران از سال ۱۲۹۱ تا ۱۳۲۲ قمری»، چاپ اول، تهران: آسیم.
۲۵. صانع، منصور (۱۳۸۰)، «به یاد شیراز: عکسهای شیراز قدیم»، چاپ اول، شیراز: صانع.
۲۶. عالمی، مهوش (۱۳۸۷)، «باغ های شاهی صفوی»، گلستان هنر، شماره ۱۲، صص ۴۷-۶۸.
۲۷. عطایی، امید (۱۳۸۴)، «ایران بزرگ: جغرافیای اسطوره‌ای و تاریخی مرزها و مردمان ایرانی»، چاپ اول، تهران: اطلاعات.
۲۸. علی نیا، فاطمه و فاطمه جباریان (۱۳۹۳)، «بررسی حس تعلق به مکان در خیابان چهارباغ اصفهان با رویکرد پدیدارشناسی»، ششمین کنفرانس برنامه ریزی و مدیریت شهری با تأکید بر مؤلفه های شهر اسلامی.

۲۹. فرانکلین، ویلیام (۱۳۵۸)، «مشاهدات سفر از بنگال به ایران ۱۷۸۶-۱۷۸۷»، ترجمه محسن جاویدان، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
۳۰. فرصت شیرازی، محمد نصیر (۱۳۷۷)، «آثار عجم»، چاپ اول، جلد اول و دوم. تهران: امیر کبیر.
۳۱. فیگویروا، دن گارسیا (۱۳۶۳)، «سفرنامه دن گارسیا فیگویروا: سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول»، ترجمه غلامرضا سمیعی، چاپ اول، تهران: نشر نو.
۳۲. کارری، جملی (۱۳۴۸)، «سفرنامه جملی کارری»، ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، چاپ اول، تبریز: انتشارات فرانکلین.
۳۳. کرزن، جرج (۱۳۷۳)، «ایران و قضیه ایران»، ترجمه وحید مازندرانی، چاپ اول، جلد دوم. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۳۴. کریمی، بهمن (۱۳۲۷)، «راهنمای آثار تاریخی شیراز»، چاپ اول. تهران: اقبال.
۳۵. کلاتر، میرزا محمد (۱۳۶۲)، «روزنامه میرزا محمدابراهیم کلاتر: شامل وقایع قسمت‌های جنوبی ایران از سال ۱۱۴۳ تا ۱۱۹۹ ه.ق»، به کوشش عباس اقبال، چاپ اول، شیراز: چاپخانه احمدی.
۳۶. کمالی سروستانی، کوروش (۱۳۸۴) دانشنامه آثار تاریخی فارس. شیراز: موسسه فرهنگی و پژوهشی دانشنامه فارس.
۳۷. مروی وزیر مرد، محمد کاظم (۱۳۶۴)، «عالم آرای نادری»، تصحیح دکتر محمد امین ریاحی، جلد سوم، چاپ اول، اصفهان: نقش جهان.
۳۸. نعیم، غلامرضا (۱۳۹۴)، «باغ‌های ایران؛ که ایران چو باغی ست خرم بهار»، چاپ اول، تهران: انتشارات پیام.
۳۹. نواب شیرازی، علی اکبر (۱۳۷۱)، «تذکره دلگشا»، تصحیح دکتر منصور رستگار فسایی، چاپ اول، شیراز: نوید.
۴۰. نوردن، هرمان (۱۳۵۶)، «زیر آسمان شهر»، ترجمه سیمین سمیعی، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
41. Bembo, Ambrosio (2007). the travels and journal of ambrosia bembo. Translated to English by clara bargellini. Edited by Anthony weleh. University of California.
42. Daulier Deslandes, Andre(1673). les beautez de la perse. Paris: G. Clouzier.
43. Morier, james (1816). a journey through Persia, Armenia and asia minors, in years 1808 and 1809. V I. Pilladelphia: m.c areyand wells and lilly.
44. Morier, james (1818). a journey through Persia, Armenia and asia minors, in years 1808 and 1809. V II. London: printed for longman.
45. Ogilby, john (1673). asia the first part being an accurate description of Persia and several provinces there. London.
46. Porter, Robert Ker (1821). travels to georgia, persia, Armenia, ancient babylonia during the years 1817. 1818, 1819 and 1820.V I. London: longman hurst rees, orme and brown.
47. Struys, jean (1627). Voyages of Jean Struys to Moscovie, tartaris and perse. Amesterdam.
48. Thevenot, john (1686). the travels ofmonfieur de thevenot to the levant in 3 parts. London.